

Rijksmonumenten in Gilze en Rijen

De 26 Rijksmonumenten in de gemeente zijn sinds 2003 voorzien van een geel-blauw schildje.

Beschrijving van de monumenten

MOLENSCHOT

H. Annabeeld met Maria als kind

Op het voorplein van de Annakapel staat een uit circa 1890 daterend neogotisch beeld van de Heilige Anna met Maria als kind. Dit wit stenen beeld staat op een met klimop begroeide sokkel. De kunstenaar is onbekend.

De rechterhand van Anna wijst op de schriftrol die Maria aan het lezen is. De linkerhand rust op de schouder van haar dochter. Beide figuren, met geloken ogen, gaan geconcentreerd hierin op. Hun hoofden zijn bedekt met een doek en beiden dragen lange sober geplooiden gewaden.

Calvariekruis

Achter de St. Annakapel staat op het kleine kerkhof een uit circa 1890 daterend neogotisch calvariekruis.

Het kruis staat op een hardstenen sokkel waarin 'Memento Mori' (moment voor de gestorvenen) is uitgebeiteld. Het kruis is gegoten in gietijzer met rijk neogotisch filigrainwerk met trasering en kruisbloemen. Op de brede voet is, omgeven door een rondboogomlijsting, een laag reliëf opgenomen. Hierop is de kruisafname van Christus uitgebeeld, vrij naar een schilderij van Rubens.

St. Annakapel

Sinds eeuwen staat in het centrum van Molenschot een kapel. Haar oorsprong zou volgens een negentiende-eeuwse schrijver teruggaan tot de negende eeuw. De oorkonde waarop deze doelt is echter nooit teruggevonden, maar sedert de negentiende eeuw is de kapel gewijd aan Maria's Moeder, de Heilige Anna, die als patrones geldt voor kinderloze en zwangere vrouwen.

De kapel is gelegen op een driehoekig plein en heeft een lengte van vijftien meter. Zij telt drie traveeën en heeft een driehoekige koorsluiting. Het licht komt binnen door spitsboogvensters. De westgevel is met overhoekse beren versterkt. In de top zijn nog sporen

zichtbaar van een kielbogig gedekt venstertje. De beide wanden van de oostelijke travee vertonen een vlechting van donkere steen, die drie Andreaskruisen tekent. In het torentje hangt sedert 1959 een klein klokje met een middellijn van zevenentwintig centimeter en een gewicht van veertien kilo. Op 1 juni 1879 werd de Broederschap van de Heilige Anna opgericht waarna er jaarlijkse pelgrimages

uit de omgeving ontstonden. Het patroonsfeest is op 26 juli en de gunsten waar de pelgrims om vroegen waren velerlei. Maar één ervan is bij veel mensen bekend. Jonge mensen kwamen er namelijk ook bidden om een man of vrouw te vinden.

Naar Molenschot gaat ieder Anneke om een Manneke Ieder Manneke om een Anneke

In de jaren '90 is er weer meer belangstelling ontstaan en vanuit de grote steden komen de bedevaartgangers met bussen naar Sint Anneke om er hun gunsten af te smeken. De kapel werd in 1960 gerestaureerd en recentelijk nog in 1995.

Parochiekerk van de H. Anna, Kapelstraat 1

In 1887 werd door de aannemer L. Botermans uit Gilze de kerk gebouwd in neogotische stijl naar een ontwerp van architect J. van Langelaar uit Princenhage.

De oorspronkelijke kruisvorm van de kerk werd door een verbouwing in 1953 door toevoeging van zijbeuken omgevormd tot een pseudo basiliek. De toren is in de oorlog, op last van de Duitsers, met negen meter ingekort. Opmerkelijk is dat deze kerk, in tegenstelling tot andere kerken, niet op het oosten georiënteerd is, maar op het zuiden. De ingang is naar de weg gericht, midden in de vierkante toren. Links naast de toren bevindt zich een kapel met schilddak met rechts een

polyonaal traptorentje met spits dak. De toren is op de hoeken verstevigd met steunberen. Het spitsvormig bovenlicht boven de deuren heeft glas-in-lood rozetten. Boven de hoge spitsboogomlijsting bevinden zich vier spitsboognissen en tenslotte de klokgeleding met aan elke zijde twee galmgaten en een wijzerplaat. De daken van de zijbeuken lopen bijna over in het zadeldak van het schip. Tussen de steunberen zijn drie vakken gemaakt met, zoals alle ramen, twee spitsboogvensters. Op de viering (kruising transept en schip) staat een opengewerkt torentje. Op de vernieuwde banken na is het gehele interieur nog gaaf en in neogotische stijl aanwezig zoals bijvoorbeeld de figuratieve tegelbevloering, de muurschilderingen, de donker eiken preekstoel, de koortribune, de biechtstoelen, de altaren en de glas-in-lood ramen met scènes uit het leven van Maria en Anna. Het schip bezit een houten beschilderd tongewelf met trekstangen. Op het rechter altaar staat het veertiende eeuwse houten beeld van Maria met kind.

Voormalige pastorie, Kapelstraat 3

De pastorie werd in 1879 gebouwd in sobere eclectische stijl.

De dakkapel is wellicht rond 1905 aangebracht. In de laatste oorlog raakte het gebouw enigszins beschadigd maar dat is later weer hersteld. In 1993 zijn de ramen in verband met de geluidshinder van overvliegende vliegtuigen vervangen.

De tweelaagse pastorie heeft een rechthoekige plattegrond en heeft vijf traveeën. Op het schilddak liggen verbeterde

Hollandse pannen. De zesruits schuiframen hebben hardstenen dorpels. De gevel is horizontaal geleed door een geprofileerde cordonlijst en een fries onder de goot. In het centrum bevindt zich een paneeldeur met ijzeren sierrooster. De gepleisterde fries wordt in het midden doorbroken door een dakkapel en trapgevel die is voorzien van een gekruld smeedijzeren anker en een kunststeen bekroning op de top. Het fries wordt aan weerszijden van de dakkapel afgesloten met consoles. Hiertussen een naambord waarop 'ST. ANNA 1879' is geschreven. Zowel de zij- als de achtergevels hebben geen gepleisterde fries onder de goot maar een tandlijst met dubbele pijlpunten.

In 2003 heeft een grootschalige renovatie plaatsgevonden en is de pastorie verbouwd tot appartementencomplex en geschikt gemaakt voor 7 seniorenwoningen.

Café-restaurant de 'Drie Linden', Broekstraat 1

De geschiedenis van deze 'herberg-boerderij' gaat terug tot het jaar 1843. In dat jaar laat Adriaan Bink de langgevelboerderij bouwen. Dit blijkt uit ingekerfde jaartal in een balk.

De herberg-boerderij is een driebeukige hoeve van het Kempische langgeveltype. Een van de kenmerken is dat alle deuren aan de langgevel zitten.

Het pand wordt gevormd door het woonhuis, waarin al zeer lang een café is gevestigd, en aan de voorzijde afgewolfd is en aan de achterzijde als een schilddak eindigt. De voorgevel is opgetrokken met in kruisverband gemetselde gele ijsselsteentjes en wordt doorbroken door twee kleine draaivenstertjes en twee identieke zesruits schuifvensters. In het achterhuis zijn nog enkele karakteristieke elementen behouden, zoals: brandmuren, de gebintconstructie ten behoeve van het dak en de aparte draagconstructie voor de slietenzolder.

Lang geleden stonden er vijf linden voor de herberg, de benaming was toen ook herberg 'De Vijf Linden'. Na jaren stierf een lindeboom en de benaming werd dientengevolge aangepast. Uiteindelijk bleven er drie over die in 1993 zijn vervangen door drie jonge lindebomen.

De herberg-boerderij is meer dan 144 jaar beheerd door de familie Bink en in 1990 overgegaan naar de familie Broeders-Pijnenburg. Per 1 juli 2004 is 'De Drie Linden' overgenomen door de familie De Bie.

RIJEN

Julianastraat 118, woning

Ten zuiden van de spoorlijn Breda Tilburg werd in 1907/1908 op de hoek Julianastraat en Parallelweg een woning met magazijn gebouwd voor leerhandelaar Pieter van Rooy, in vormen van eenvoudige baksteen architectuur.

Daarvoor stond er een huis met erf, eigendom van 'De Armen van Gilze en Rijen' in 1871 werd dat gesplitst in twee huizen op 120 m².

Het hoekpand is samengesteld uit verschillende bouwvolumes. De hoofdmassa wordt gevormd door de wit gepleisterde hoekbebouwing. Deze bestaat uit een tweelaagse hoekbebouwing met aan beide straatzijden een rechthoekig éénlaags gedeelte. Een erker, met vensters met T ramen, voorzien van ingebouwde houten rolluiken, is overhoeks geplaatst. Op de erker bevindt zich een balkon met tussen de penanten een houten, geometrische sierborstwering. De grote balkondeur met ramen is in het geheel in één kozijn ondergebracht. Boven de tweede bouwlaag een schijnterras met forse penanten met balusters. Aan de zijde van de Parallelweg is een van de penanten uitgewerkt als een opengewerkt arkeltorentje. Het eenlaags woongedeelte aan deze zijde heeft een plat dak met dakschilden die gedekt zijn met kruispannen. Aan de Julianastraat rechts van de erker, bevindt zich een met geometrische motieven bewerkte paneeldeur met daarboven een in reliëf bewerkte luifel. Boven de ingang bevindt zich een halve schijntropegevel.

De bedrijfsgebouwen bevinden zich aan de Parallelweg. Het éénlaags gedeelte heeft in de kap een hijsluik. Het zich daarachter bevindende gedeelte is tweelaags met plat dak uitgevoerd in schoonmetselwerk.

Stationsplein 6, villa

In 1929 werd in opdracht van leerfabrikant A. van Wezel deze villa met kantoor gebouwd. De vermoedelijke architect is Huib Pontzen uit Tilburg en de bouw is uitgevoerd in vormen van de Amsterdamse School. Het pand heeft nog steeds een woonkantoorfunctie.

Het pand bestaat uit meerdere in elkaar overgaande gedeelten die in dakvorm en plattegrond van elkaar

verschillen. Er is een hoofdmassa, een ingangsgedeelte, een kantoor en een garage achtig gedeelte. De hoofdmassa bestaat uit twee bouwlagen en is overkapt met een steil, samengesteld schilddak gedekt met Romaanse pannen. Opvallend is het uilenbord aan de nok. De plattegrond is ongeveer vierkant met verspringingen bij het ingangsportaal met zadeldak, en bij het woongedeelte in de meest rechtse travee.

Links van de ingang bevindt zich nog een klein kantoorgedeelte. Het is eenlaags onder een klein plat dakje met schilden. Aan de rechterzijde van de hoofdmassa bevindt zich een garage-achtige aanbouw onder een zadeldak. Aan de achterzijde is een kantoorgedeelte later bijgebouwd. Het pand heeft vensters onder betonlateien, die even als de op sommige plaatsen verspringende goot, sterk bijdragen aan de verticale ritmiek. De meeste ramen en sommige deuren hebben een ijzeren roedeverdeling. Opvallend zijn de driehoekige vensters in de topgevel boven de ingang. De rechterzijde van het ingangsgedeelte is opengewerkt, het overhangende gedeelte rust op twee gekoppelde zuilen. De fraaie houten paneeldeur met kolommen heeft bovendien de initialen van de opdrachtgever.

Stationsstraat 8, woning

De vrijstaande 'directeurswoning' is in 1907/1908 ontworpen door de Rijense architect Piet Aarts in vormen van de cottage-stijl in opdracht van N.V. Nederlandse Stoomlederfabriek.

Deze voormalige directeurswoning heeft een ongeveer rechthoekige plattegrond met een rechthoekige serre aan de noordzijde en twee erkers aan de westzijde.

Het pand heeft twee bouwlagen.

De hoofdmassa heeft een samengesteld wolfsdak met gootlijst en overstek. De serre en de erkers hebben lessenaarsdaken en een tentdak. Alle daken zijn gedekt met rode geglazuurde tuile du nordpannen. Op de schoorsteen een windvaan, voorstellende iemand die op een vleesboom een huid ontvleest. De verschillen in bouwvolume, hoogte en dakvorm alsmede de tuin, geven het pand een landelijk karakter. De rechthoekige erker aan de straatzijde valt het meest op door het fraaie overdekte balkon. Dat bestaat voornamelijk uit wit geverfd, met geometrische figuren versierd hout en heeft een mooie balustrade. Op de begane grond van de erker bevindt zich aan de noordzijde de hoofdingang met een paneeldeur ook versierd met geometrische motieven. De vensters in de gevel hebben bovenlichten met roedenverdeling en boven de vensters zijn betonnen lateien aangebracht met daarboven een segmentboog van geglazuurde steen. De vensters in de erker met de schuine boeken hebben luiken met diabolobeschildering. De erker aan de noordzijde is van latere datum.

Heistraat 3, 5 en 5a, voormalige lederfabriek en de fabriekswoning

Omstreeks 1908 ontstond aan de Heistraat een leerbedrijf dat geleidelijk uitgroeide tot Lederfabriek G.B. Seelen en Zoon. Het bedrijf omvatte onder meer: een fabriekswoning, productiehallen, een ketelhuis, een schoorsteen en enkele aanbouwen van na 1945; deze naoorlogse aanbouwen vallen buiten de van rijkswege geldende bescherming.

De lederfabriek is opgetrokken in Traditionele vormen, de fabriekswoning in vormen van de Neo-Renaissance. Sinds 1993 is de fabriek niet meer als zodanig in gebruik en worden verschillende ruimtes verhuurd voor stalling en opslag. De inventaris van de fabriek is na de sluiting verwijderd.

Heistraat 3.

Voormalige fabriekswoning uit 1915: tweelaags pand op rechthoekige grondslag met gevels in schoon metselwerk onder een met pannen gedekt zadeldak.

Het van een gecementeerde plint voorziene pand, dat oorspronkelijk een mansardedak had, is in de jaren zeventig verhoogd. De voorgevel is in vormen van de Neo Renaissance opgebouwd en heeft een decoratie van sierbanden van gele baksteen. De vensters en de paneeluur zijn licht getoogd en hebben glas in lood in de bovenlichten. Zijgevel met recht gesloten jukvensters. Tussen de fabriekswoning en de fabriek bevindt zich een éénlaags tussenlid met een plat dak. Hierin bevinden zich een kantoorgedeelte met aparte ingang en een inrijpoort. Het grote venster naast de deur is, evenals het bovenlicht van de deur verlevendigd met roeden. Sierbanden van gele baksteen. Inwendig bevat het pand vrijwel geen waardevolle elementen. Aan de achterzijde van de woning bevindt zich een éénlaags aanbouw op rechthoekige grondslag onder een met pannen gedekt zadeldak.

Heistraat 5 en 5a, LEDERFABRIEK (PRODUCTIEHALLEN, KETELHUIS en SCHOORSTEEN), bestaande uit bouwlichamen van één, twee en drie bouwlagen en een schoorsteen. Het bouwblok aan de Heistraat bestaat uit twee aan elkaar gebouwde gedeelten, heeft een L vormige plattegrond en is opgebouwd uit drie lagen onder een plat dak. De gevel is gecementeerd en heeft kleine ijzeren steekankers. De verdiepingsvensters in het rechter gedeelte zijn licht getoogd en hebben nog de oorspronkelijke ijzeren ramen met roedenverdeling. De verdiepingsvensters links zijn van een ouder type en zijn getoogd met een rondboog. De ijzeren ramen hebben een roedenverdeling en een rond tuimelraam met roeden in kruisvorm in het midden. Intern rusten de vloeren op ijzeren I balken.

Aan de binnenzijde van dit L vormige gedeelte bevindt zich een éénlaags hal onder een dubbel zadeldak, gedekt met mastiek. In de daken zijn kunststof lichtkoepels aangebracht. De dakconstructie wordt gedragen door ranke gietijzeren kolommen met zeskant basement, ronde schacht en kapiteel. Haaks op de achterzijde van het L vormige gedeelte, is een rechthoekig gedeelte van twee bouwlagen met gevels in schoon metselwerk onder een plat dak geplaatst. De gewijzigde vensters op de begane grond zijn recht gesloten, de verdiepingsvensters licht getoogd. Aan de achterzijde hiervan bevindt zich, iets uitspringend, het voormalige ketelhuis. Het heeft twee bouwlagen, gevels in schoon metselwerk en getoogde vensters met ramen met roedenverdeling. De ronde bakstenen schoorsteen bevindt zich op de plaats waar ketelhuis en aanbouw elkaar ontmoeten. De schoorsteen heeft een uitkragende bekroning en is verstevigd met ijzeren banden.

Waardering.

De LEDERFABRIEK en de FABRIEKSWONING zijn van algemeen belang. De lederfabriek en fabriekswoning hebben cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de sociaal economische en typologische ontwikkeling van de leerindustrie in de dorpskernen van de Langstraat. De lederfabriek en de fabriekswoning hebben ensemblewaarden wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling van Rijen. De lederfabriek en de fabriekswoning zijn van belang wegens de typologische zeldzaamheid.

Hoofdstraat 23-25, vrijstaand dubbel woonhuis

Dit driedubbele woonhuis is in 1919/1920 gebouwd in opdracht van de heren Brouwers. De vermoedelijke architect Ludovicus Raaymakers uit Wouw deed dit in interbellum architectuur.

De van oorsprong drie woonhuizen hebben een rechthoekige grondslag en twee bouwlagen. Aan de hoeken van de achterzijde bevinden zich eenlaags aanbouwen.

Het geheel symmetrisch opgebouwde pand bestaat uit zes traveeën met daarop een plat dak met schilden die gedekt zijn met rode singles. Midden op het dak bevindt zich een gemetselde gezamenlijke schoorsteen. De beide woonhuizen aan de Hoofdstraat hebben aan de buitenzijde een hoekkerker met op de verdieping een balkonloggia met opengewerkte gemetselde borstwering waarop een hardstenen afdekplaat. Beide entrees hebben een hardstenen trap met een overhangende luifel met daarboven een rechthoekig bovenlicht met geometrische roedenverdeling. Boven de ingangen zijn twee natuurstenen ingemetseld met het opschrift 'ANNO MCMXX'(1920). De beide middengedeeltes hebben een afgeknotte topgevel. Het midden van het metselwerk is iets terugliggend en onder de bovenramen bevinden zich ruitvormige blokken van siermetselwerk. In tegenstelling tot de onderramen zijn de bovenramen overtoogd met rondbogen. De hoekkerkers en topgevels hebben een samengesteld dak bekroond door een piron.

Van de drie oorspronkelijke woonhuizen zijn er twee verbouwd tot bedrijfspand en een is woning gebleven.

Hoofdstraat 35-37-39, vrijstaand blok met drie aaneengesloten woonhuizen

De drie aaneengesloten woonhuizen zijn in 1923 in opdracht van de gebroeders Theeuwes gebouwd in vormen van de overgangsarchitectuur. Het ontwerp is van de Hoensbroekse architect M. Nundesser.

Het symmetrische bouwblok heeft een rechthoekige grondslag en aan de voorzijde over de volle breedte een tuin met een ijzeren sierhek.

De hoofdmassa heeft twee bouwlagen waarop een samengesteld schilddak gedekt met rode tuile du nord pannen en centraal muldepannen. Het pand heeft een verspringende gewelfde gootlijst in de zijgevels, onderbroken door twee opvallende, van leien voorziene, ovale traptorentjes.

De voorgevel is ingedeeld in zeven traveeën. Op de hoeken een smalle ingangspartij, terugwijkend van de rest van de gevel. Hier bevinden zich een hardstenen trap geflankeerd door een balustrade, een rondboog ingang en rondboog paneel deur met rond bovenlicht. Hierboven een bewerkte cartouche (steen) ingemetseld met opschrift 'A.D. 1923'. Naar het centrum toe volgt een travee met een segmentvormige erker met daarboven een balkon voorzien van een borstwering in siermetselwerk. In het dakschild bevindt zich een forse dakkapel, afgedekt met een driehoekig wit fronton met op de daarbinnen gelegen timpaan, in reliëf, arabesken (grillige vormen). Van de centrale travee is de voorgevel terugliggend. Vanwege de woningindeling is de ingang niet centraal. In het centrum een segmentvormig balkon op bakstenen consoles.

Hoofdstraat 58, pastorie

In 1926 is, waarschijnlijk op de funderingen van een vroegere pastorie, deze pastorie gebouwd. In opdracht van, zoals men het toen noemde, 'de Roomsche Gemeente van Rijen'. Het ontwerp is van de Oosterhoutse architect A.W. Oomen. Opgetrokken in traditionalistische vormen. Het gebouw is in gebruik als pastorie en parochieel dienstencentrum.

Het is enige jaren gemeentelijk eigendom geweest en was toen in gebruik als muziekschool. Het gedeeltelijk vrijstaande pand is gebouwd op een rechthoekige grondslag. De tuin wordt omgeven door een ijzeren hekwerk met geometrische motieven. Het pand heeft twee bouwlagen en een plat dak met schilden die gedekt zijn met leien in maasdekking. Opvallend is het overvloedig gebruik van natuursteen in de voorgevel, zoals: de hardstenen plint, de onderdorpels van de ramen en het lagere gedeelte van het ingangsportaal. Boven de plint is in de gevel een lichtere natuursteensoort gebruikt, zoals: de lateien en hoekblokken boven de vensters en de vierkante decoratieve blokjes versierd met rozetten. Deze blokjes bevinden zich ook in het fries onder de op getrapte klossen rustende gootlijst. De ingangspartij met balkon is voornaam en fraai gedetailleerd vormgegeven, zie bijvoorbeeld de sierlijke trekbel. Drie vierkante en één rechthoekig venster met glas in lood zorgen voor de lichttoetreding. De deuren hebben panelen met in reliëf aangebracht houtsnijwerk. Het balkon rust op vier bewerkte consoles. Opvallend detail is de rechthoekige overhoekse hoekerker aan de kerkzijde. De detaillering van de zijgevel is veel eenvoudiger.

Hoofdstraat 77, een voormalige leerfabriek

Een uit circa 1870 daterende school werd rond 1911 verkocht aan leerlooier Adrianus van der Maade die van de school een looierij maakte. Na diverse ver- en bijbouwingen kwam de looierij in de jaren dertig in handen van leerlooier G.A. van Gorp. Zo ontstond de in traditionele vormen opgezette leerfabriek C. en A. van Gorp.

Het langgerekte gebouwencomplex bestaat uit een kantoormagazijn, gebouwd in 1948/1949, met verschillende daarachter gelegen productiehallen en aanbouwen. Het kantoor heeft een tweelaags bouwvolume van schoonmetselwerk en een plat dak. De vensters hebben stalen ramen met gedeeltelijk gematteerd glas waarin de initialen van de eigenaren. De toegang tot het kantoor is via een paneeldeur in een portiek. Achter het kantoor bevindt zich het uit circa 1870 daterende voormalige schoolgebouw. Beneden was hierin de walskamer, de twee bovenverdiepingen werden gebruikt voor opslag en het drogen van huiden. Het gebouw heeft gepleisterde gevels onder een plat dak. De vensters zijn licht getoogd en hebben twintigruits ramen. Boven staat de tekst 'C. & A. van Gorp Lederfabriek'. Achter dit gebouw bevindt zich het voormalige kuipenterrein en de looierij. Dit in 1934 en 1939 gebouwde pand heeft drie bouwlagen in schoonmetselwerk. De vensters en hijsluiken zijn licht getoogd. Tegen dit gebouw staat een drielaags aanbouw uit 1946 en een eenlaags ketelhuis uit circa 1910 met aan de westzijde de hoge gemetselde schoorsteen. Achter de voormalige looierij staat nog een gebouw met daarin op de begane grond ramen afkomstig uit het oude schoolgebouw.

Hoofdstraat 117, voormalige leerlooierij met looikuipen

Deze voormalige leerlooierij is op een achterterrein gelegen. De looierij is gebouwd in 1928 in opdracht van Jos Boemaars Adriaansen. Het gebouw is als looierij in een ambachtelijke traditionele bouwtrant opgetrokken. De voormalige leerlooierij heeft een rechthoekige plattegrond en bestaat uit drie bouwlagen onder een

zadeldak gedekt met zwarte Oudhollandse pannen. Het bijbehorende kantoor bevond zich in het pand Hoofdstraat 119. De onderste twee bouwlagen zijn sober gedetailleerd. Alle vensters zijn met een segmentboog overtoogd en hebben een ijzeren roedenverdeling. De derde bouwlaag, en voormalige droogzolder, heeft aan de buitenzijde, de voor looierijen van dit type zo kenmerkende geteerde houten planken. De uitvoering is dusdanig dat er een rij luiken is, die al dan niet in gedeelten opengezet kunnen worden, hetgeen de droging van de huiden ten goede kwam. De gevel aan de zuidzijde heeft centraal op beide verdiepingen een houten hijsdeur. De hijsbalk bevindt zich boven de hijsdeur op de tweede verdieping. Aan de oostzijde van het pand bevinden zich de oude looikuipen nog. Ze steken ongeveer 50 centimeter boven het maaiveld uit en zijn gedempt.

GILZE

Nieuwstraat 113a, maalderij 't Stoom

Op een achterterrein aan de westzijde van de Nieuwstraat werd in 1892 de maalderij 't Stoom' gebouwd, met aan de achterzijde een vrijstaande houten loods. Het geheel in ambachtelijke-traditionele vormen opgezet.

De hoofdmassa van de maalderij bestaat uit een drielaags gebouw op rechthoekige plattegrond met de voorgevel (oostgevel) naar de Nieuwstraat. Het gebouw heeft wit

geschilderde baksteen muren met zwart geteerde plint en heeft een zadeldak gedekt met Oudhollandse pannen. Aan de zijkanten en de achterkant bevinden zich diverse aanbouwen met rechthoekige plattegrond, maar verder verschillend van volume, dakvorm en dakbedekking. In de voorgevel bevindt zich, op de begane grond zowel als op de verdieping, een centraal geplaatste rondboogpoort. Op de tweede verdieping is een houten hijsluik aangebracht, onder een overhangend zadeldak met hijsinstallatie. Op de verdiepingen heeft het gebouw rondboogvensters waarin ijzeren ramen met roedenverdeling. Intern zijn de indeling, de balkenlagen en de vloeren nog gaaf bewaard gebleven. De noordelijke aanbouw met lessenaarsdak was vroeger ketelhuis. De zuidelijke aanbouw heeft een grote houten inrijpoort en een met pannen gedekt zadeldak met aan de voorzijde een weerver.

De goed bewaarde vrijstaande loods heeft wanden van geteerde planken onder een zadeldak en lessenaarsdak met windveren.

Nieuwstraat 22, voormalig gemeentehuis

Dit voormalige gemeentehuis met gevangenis is nu in gebruik als huisvesting voor Heemkring 'Molenheide'. Vroeger was het herberg, slagerij en daarna patronaat. In 1920 kwam het door ruiling in eigendom van de gemeente, die er in 1921 de opvallende voorbouw aan liet brengen. De functie van gemeentehuis behield het tot 1939. Het vrijstaand pand bestaat uit verschillende bouwvolumes uit verschillende

tijden, verschillend van vorm en daktype. De hoofdmassa is rechthoekig, heeft twee bouwlagen en een mansarde (Franse) kap gedekt met kruis en Romaanse pannen. Aan de achterzijde zijn nog vier aan elkaar gebouwde bouwlichamen onder platte daken, een zadeldak en lessenaarsdak. Ook het voorstuk, dat grotendeels het gezicht van het gebouw bepaalt, bestaat uit drie aparte delen en heeft een granito plint van gerusticeerd en veelhoekig muurwerk. Het linkergedeelte heeft twee bouwlagen met een topgeveltje met jaartal en vensters met omlijstingen van granito en hardstenen onderdorpels. Centraal in de gevel bevindt zich: een opvallend vormgegeven torentje, de ingang met hardstenen trapje, deuren met half rond bovenlicht, een balkon met ijzeren hekwerk en een deur met daarboven een omlijst schild met het gemeentewapen. Daarboven bevindt zich een conische, tweelaags torenbekroning. In de open bekroning een klokje dat vroeger gebruikt werd bij brandalarm. Bovenop het torentje een vierzijdig fronton met decoratie. Het rechter gedeelte van de gevel heeft een identiek venster aan het linkerdeel. Het platte dak heeft een borstwering van opengewerkt metselwerk.

Nieuwstraat 20, woning met voormalige praktijkruimte van arts-apotheker

In 1909 werd begonnen met de bouw van een praktijkwoning/villa, voor arts-apotheker J. Blom. De ontwerper was de Amsterdamse architect Lippits, die aan de eenvoudige baksteen architectuur verwante vormen gebruikte. Het pand wordt ook nu door een apotheker bewoond. Het geheel vrijliggende pand ligt duidelijk terugliggend van de weg en heeft zowel voor als achter een grote tuin. De

plattegrond is ongeveer rechthoekig, afgezien van de erkers aan de voorzijde en de aanbouw links en achter. De hoofdmassa bestaat uit twee bouwlagen, de muren zijn opgetrokken in schoonmetselwerk. Het schilddak is gedekt met rode verglaasde tuile-du-nord pannen. De voorgevel is symmetrisch opgebouwd met een centraal gelegen ingangstravee die de gootlijst doorbreekt en bekroond wordt met een segmentboogfronton met daarin een polygroom tegeltableau met esculaap. De toegang is mooi geornamenteerd. De paneel deur is bereikbaar via een hardstenen trapje. De deur is omlijst door een lichtgebogen venster met roedenverdeling en geometrische patronen in glas-in-lood. Opvallend is de koperen trekbel. De twee traveeën naast de ingang hebben elk een segmentvormige erker met grote vensterpartij, een gootlijst op klosjes, een balkon met stenen penanten waartussen een houten hekwerk en openslaande balkondeuren. Aan de linkerzijde bevindt zich nog de oorspronkelijke praktijkingang onder een lessenaarsdak. De voortuin is begrensd door een smeedijzeren hekwerk uit de bouw tijd.

Bisschop de Vetplein 13, woning

In het centrum van Gilze op het kruispunt van belangrijke wegen werd in 1910 dit woonhuis in neorenaissance vormen gebouwd.

Het vrijstaande pand heeft een ruwweg driehoekige grondslag, als gevolg van de met straten meelopende gevels. De zuidelijke zijgevel loopt parallel met het Bisschop de Vetplein, de noordwestelijke loopt parallel aan de bestrating

langs het Mollebos. Het pand is opgebouwd uit twee bouwlagen onder een plat dak en heeft een gepleisterde plint en ter decoratie horizontale gepleisterde speklagen in de gevels. De meeste vensters hebben nog de oorspronkelijke T ramen, kunststeen lateien gedecoreerd met geometrische motieven en hardstenen onderdorpels. De smalle gevel aan de pleinzijde is architectonisch het meest interessant, deze gevel heeft twee eenvoudige gemetselde hoekpilasters, een opvallend rijk versierd balkon en geprofileerd lijstwerk met een topgevel. Op de topgevel staan drie obelisk en twee bolvormige gesmede hoekbekroningen. Ook de consoles van het balkon verdienen de aandacht. Deze zijn versierd met een mannen- en vrouwenhoofd en door de Bredase kunstenaar Pels vervaardigde acanthusbladeren en diamantkoppen. Het balkon heeft verder een gesmeed hekwerk met allerlei geometrische motieven. In de boogtrommel boven de balkondeur is het jaartal 1910 geschilderd. In de zuidelijke gevel bevindt zich de toegang tot het pand bestaande uit een klein portiek met de nog originele paneeldeur met geometrisch snijwerk. In de voorkamer bevindt zich nog het prachtige originele plafond met beschilderde stucelementen.

Kerkstraat 33, achter de woning een Vlaamse schuur, de voormalige schuurkerk

Deze schuur is gebouwd in 1647. Het jaartal is met donkere stenen in de muur gemetseld. De schuur is driebeukig. De gebinten hebben opgelegde en over een zijbeuk overstekende balken, waardoor de zijbeuk wat breder kon uitvallen. De verbrede zijbeuk werd gebruikt als doorrit en deel. Dit type deel, dat in de lengte van de schuur loopt en zich aan de zijkant bevindt, noemt men een zijlangsdeel. Deze schuurvorm is waarschijnlijk na de middeleeuwen door

de Vlaamse boeren overgenomen van de kloosterlingen. Ook in de provincie Noord-Brabant werd de Vlaamse schuur steeds vaker gebouwd.

Na de Vrede van Munster in 1648 kwam er voor het katholieke volksdeel een periode van onderdrukking. De kerken moesten worden afgegeven. Later werd aan de geestelijkheid het opdragen van erediensten weer oogluikend toegelaten, zij het dan in schuurkerken. Een kerkgelegenheid, waar aan de buitenkant niet te zien mocht zijn, waar deze eigenlijk voor diende.

Na de grote brand van 1762 waarbij de schuurkerk en vele andere gebouwen werden verwoest, heeft deze Vlaamse schuur aan de Alphensebaan tijdelijk als noodschuurkerk dienst gedaan en werden er katholieke erediensten in gehouden.

In 1949 werd deze schuur gerestaureerd en een halve meter naar het noorden verplaatst. De schuur is sinds 1968 als Rijksmonument aangemerkt.

Aalstraat 60, woning

Dit vrijstaande werk-woonhuis, is in 1904 gebouwd door de toenmalige eigenaar Hendrik Ermes, van beroep landbouwer. De eerste bestemming was dan ook woonhuis en stal. Het werd gebouwd volgens de normen van de neo-Renaissance. De hoofdbouw heeft een rechthoekige plattegrond met daarop twee bouwlagen onder een mansarde kap, ook wel genoemd Franse kap, met de nok evenwijdig aan de straat.

Aan weerszijden bevindt zich, iets terugliggend een eenlaags bijbouw eveneens met een mansarde kap. Opvallend zijn de vier pilasters op de hoeken en ook naast de ingang, zelfs de goot volgt de uitstulping van deze pilasters. Direct onder de goot, het fries met een meandervormige decoratie van gele stenen. De T-vormige ramen met glas-in-lood bovenlichten, zijn paarsgewijs gekoppeld door twee zogenaamde speklagen en doorgetrokken hardstenen onderdorpels. Midden boven de ramen bevinden zich hardstenen diamantkoppen met aan weerszijden eveneens hardstenen aanzetstenen. De entree wordt door de hoogte extra benadrukt. Opvallende elementen zijn: de originele paneeldeur, het balkon op bewerkte ijzeren consoles en het hek met krulwerk en de topgevel met jaartalschildje en windwijzer. Het dak is gedekt met zwarte kruispannen behalve de schilden hierin. Ook in de aanbouwen zijn fraaie zinken dakkapellen gemaakt. Dit model noemt men 'oeil boeuf' ofwel oog van de os.

Versterstraat 11, boerderijwoning

Deze herenboerderij met koetshuis werd in 1876 gebouwd in eclectische vormen. Tegenwoordig heeft het pand de functie van woonhuis en bedrijfspand. Het onderkelderde tweelaags pand is vrij gelegen, de noordelijke (voor)gevel ligt schuin ten opzichte van de weg. De hoofdbouw heeft een rechthoekige plattegrond. Evenwijdig aan de lengte-as is aan de oostzijde naar

achteren een koetshuis in één bouwlaag aangebouwd met aan de achterzijde een recente aanbouw. De hoofdbouw zowel als het koetshuis hebben een zadeldak gedekt met pannen. De gepleisterde tuitgevel is rijk geornamenteerd met klassieke elementen. Dit in tegenstelling tot de andere gevels die in schoonmetselwerk zijn uitgevoerd. De uit vijf traveeën bestaande voorgevel is gevat tussen twee uitspringende hoekpenanten met casementen (verdiept). Het centraal gelegen ingangsgedeelte steekt iets naar voren en is in de kroonlijst bekroond met een fronton. De deuropening is omlijst met geprofileerd lijstwerk met kuifversiering, pilasters, voluutvormige (krulvormige) consoles en een verspringende luifel. De fraaie kussenpaneeldeur met glas-in-lood bovenlicht is nog origineel. Alle vensters hebben zesruits schuiframen, zijn licht getoogd en hebben een omlijsting met kuifversiering en een doorlopende hardstenen onderdorpel. Ook de kordonlijst (uitstekende rand) is van hardsteen. In de westelijke zijgevel bevinden zich twee licht getoogde smalle hoge vensters. De oostelijke zijgevel is enigszins gewijzigd, het smalle venster is vervangen door een vleugeldeur naar het terras. Het voormalige koetshuis is vele malen gewijzigd. Van het oorspronkelijke hek van de voortuin rest alleen nog de poort.

Molenschotsedijk 3, langgevelboerderij, woning

Omstreeks 1880, werd niet ver buiten de bebouwde kom van Gilze, begonnen met de bouw van deze langgevelboerderij. Tegenwoordig heeft het pand voornamelijk de functie van woonboerderij.

De geheel vrijstaande boerderij is rechthoekig van vorm, heeft één bouwlaag met daarop een zadeldak, dat aan de linker zijgevel is afgewolfd (afgeschuind) en gedekt is met riet.

Het rechtergedeelte is het woongedeelte, het linker het boerderijgedeelte. Het woongedeelte heeft twee schoorstenen en een cementen plint. De voor- en zijgevels zijn opgebouwd met handvorm metselstenen in schoonmetselwerk. De kopgevels hebben vlechtingen, dit zijn driehoekige gemetselde gedeelten, haaks op de onderkant van het dak. Dit om intrekken van vocht tegen te gaan.

De achtergevel bestaat grotendeels uit gepotdekselde houten planken. De ramen in de voorgevel hebben een twintigruits roedenverdeling. Naast de deur bevindt zich een polygrome tegel met Maria en Kind.

Zowel in de voor- als zijgevels zijn ijzeren steekankers aangebracht. Aan weerszijden van de getoogde houten staldeur bevinden zich kleine vensters met een spinnenkopraam. In de linkerzijgevel bevindt zich tussen een viertal kleine vensters een houten hooiluik. Naast en achter het pand is een gevarieerde beplanting met onder andere ligusterhaag, treurwilg, berken en een uitgegroeide beukenhaag.

Landgoed Valkenberg

Dit landgoed, vrijwel geheel gelegen in de zuidwestelijke uitloper van onze gemeente, bestond reeds in de veertiende eeuw. Bij de gemeente indeling van 1826 is Valkenberg binnen de 'natuurlijke grenzen', de beekjes bij Gilze, ingedeeld. In het cijnsboek (belastingboek) van 1456 staat Willem van Berchem Janszoon, als cijnsplichtige voor Valkenberge vermeld. De vroegst bekende eigenaresse was 'joffrouw Lijsbeth van Valkenberge'.

De huidige vorm van de buitenplaats, het hoofdgebouw, dateert vanaf de achttiende eeuw en later, en vormt het centrum van het landgoed. Aan de zuidzijde van de parkaanleg bevindt zich een 'patte d'oi' (een ganzenvoetvormige structuur van vijf lanen die zich op een centraal punt ontmoeten) rond een rondeel, waarvan de noordelijke-, oostelijke en zuidelijke laan nog bestaan. Op het laatst van de achttiende eeuw is het landgoed grondig gerenoveerd. Op moerassige plaatsen werden vijvers gegraven en er werden bossen en agrarische percelen aangelegd.

* Manege annex paardenstal. Is omstreeks 1886 tot stand gekomen. Daarbij is gebruik gemaakt van de restanten van een boerderij die daar stond. Zo zijn hondenhokken de voormalige opkamers geweest.

* Tuinmanswoning. Deze dateert blijkens de eerste steen uit 1845.

* De schuur is in 1845 opgetrokken in chaletstijl en wekt associaties met een Noorse- of Zwitserse blokhut.

* Koetshuis annex paardenstal. Het gepleisterde gebouw heeft inwendig nog de oorspronkelijke zadelkasten en paardenboxen.

Prinsenbosch, complex van legeringsgebouwen, badhuizen, magazijnen etc.

COMPLEX OMSCHRIJVING PRINSENBOSCH

Prinsenbosch, nummers:

2, 4A, 4B, 8, 10, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 28, 30, 32A, 32B, 34, 36A, 36B, 38, 40A, 40B, 42A, 42B, 44, 46, 48, 52, 52A, 54, 56, 58, 60, 60A, 62, 64, 3A, 3B, 5A, 5B, 7, 9, 11, 11A, 13, 15, 17, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 33, 35A, 35B, 37, 39A, 39B, 41A, 41B, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63.

Aantal onderdelen: 60

Inleiding.

Als Nederland in mei 1940 bezet wordt, zien de Duitse bezetters al snel het militaire belang in van de luchtmachtbasis Gilze Rijen. Deze was ontstaan toen er in 1910 vliegdemostraties op de Molenheide gegeven werden. Vanaf 1914 wordt de basis, in verband met de mobilisatie, voor militaire doeleinden bestemd. Voor 1940 was het gebruik nog van bescheiden omvang; na de bezetting neemt het gebruik als basis voor de Luftwaffe sterk toe. In 1941 wordt begonnen met de bouw van uitgebreide voorzieningen voor de legering van het personeel van de luchtmachtbasis in en aan de noordoostelijke rand van het circa drie kilometer van de basis gelegen Prinsenbosch dat een onderdeel vormt van de uitgestrekte Chaamse bossen. Het terrein strekt zich over een lengte van circa 1250 meter uit langs en net buiten de bosrand en heeft een diepte die varieert van circa 200 tot 350 meter. De Duitsers bouwen een complex van circa vijftig vrijstaande gebouwen op een rechthoekige grondslag die, hoewel onder te verdelen in een aantal hoofdcategorieën, verschillend van omvang en functie zijn. De verschillende functies omvatten onder andere:

LEGERINGSGEBOUWEN, KANTOREN, GARAGES, BADHUIZEN, MAGAZIJNEN, KANTINES, een KEGELBAAN, een GEVANGENIS en een MUNITIEMAGZIJN. De bouwwerkzaamheden zijn in 1942 voltooid.

Na de oorlog komt het complex in handen van Defensie en worden er in de daaropvolgende decennia gebouwen geschikt gemaakt voor permanente bewoning, onder andere sinds ongeveer 1955 als huisvesting voor remigranten. Ook worden er verschillende gebouwen waaronder een complete installatie voor waterzuivering en algemene nutsvoorzieningen aan het complex toegevoegd.

In de jaren zeventig en tachtig verliezen de gebouwen geleidelijk steeds meer aan betekenis voor Defensie en het complex wordt overgedaan aan het ministerie van Justitie dat er eind 1993 een OPVANGCENTRUM voor asielzoekers in vestigt. Nog slechts enkele gebouwen op het terrein blijven bij Defensie in gebruik en dienen voornamelijk communicatieve doeleinden. Eveneens worden enkele woningen aan de noordelijke rand van het complex verhuurd aan particulieren.

Architectonisch gezien is het interessant dat aan de gebouwen een overwegend landelijk uiterlijk is gegeven. Een dergelijke camouflage aanpak was voor de Duitsers niet ongewoon; onder andere in Enschede, 's Gravenhage, Leeuwarden, Eindhoven en Vught hebben militaire gebouwen een dergelijke ruraal ogend (landelijk) uiterlijk meegekregen. Het complex Prinsenbosch hoort samen met de vliegbasis Twenthe tot de meest compleet bewaarde hiervan. De Duitse camouflage tactiek is effectief gebleken aangezien de gebouwen tijdens de oorlog geen noemenswaardige beschadiging hebben opgelopen. Ook de ogenschijnlijk willekeurige aanleg van het complex heeft hiermee te maken. Wat ligging en oriëntatie betreft lijkt er tussen de verschillende gebouwen geen onderling verband te bestaan. Ze zijn aangelegd langs verschillende smalle bospaadjes die vaak een gebogen verloop hebben. De hoofdas wordt gevormd door de kaarsrechte weg Prinsenbosch die in het verlengde van de Nieuwe Maastrichtsebaan ligt. Deze weg vormt tevens de scheiding tussen het zuidwestelijk gelegen bos en het noordoostelijk gelegen weidegebied. In dit net buiten het bos gelegen gebied werden door de Duitsers ongeveer 10 gebouwen geplaatst. De hoofdmoot van het

complex werd in het beschutte bosgedeelte aangelegd.

Hoewel er, voor zover bekend, geen van de originele bouwtekeningen bewaard is gebleven, mag op stilistische gronden worden aangenomen dat de architect(en), die hun vormentaal aan de traditioneel georiënteerde Stuttgarter Schule ontleedden, Duits waren. De hoofdstijl kan dan ook gezien worden als een Duitse Ambachtelijk traditionele bouwtrant.

Voor de stilistische overeenkomsten van de hoofdgebouwen nrs. 11 en 45 met de in 1942 door architect Karl Gonser (1902-1979) gebouwde Polizeikaserne (tegenwoordig Julianakazerne) in 's Gravenhage zijn opvallend. Typerende elementen hierbij zijn onder andere de zeshoekige toren en de met natuursteen omlijste vensters. De na de oorlog opgetrokken gebouwen vallen buiten de van rijkswege geldende bescherming.

Omschrijving.

Vrijwel alle legeringsgebouwen zijn in hoofdvorm uitgevoerd als boerderijachtige gebouwen van één bouwlaag op een rechthoekige grondslag en met hoge kapvormen. Meestal is de kern van de muren van de gebouwen van beton van ongeveer 42 cm dikte met daaromheen een schil van machinale baksteen en zijn de gebouwen voorzien van zadel of schilddaken met één of meer dakkapellen en gedekt met verbeterde Hollandse pannen. De goten van de meeste gebouwen rusten op houten klossen. Er wordt vaak gebruik gemaakt van aanzetstenen van tufsteen. De steeds recht gesloten vensteropeningen zijn klein, worden hoog in de gevel aangebracht en kunnen met vensterluiken afgesloten worden. De houten roedenramen hebben een kleine, meestal 16 of 20 ruits roedenverdeling. De zolderingen van de legeringsgebouwen zijn van beton; dit om bescherming tegen granaatinslagen te bieden. Het kagedeelte was uit militair oogpunt oninteressant en had eerder een camouflage dan een gebruiksfunctie. De meeste legeringsgebouwen kunnen dan ook gezien worden als een variatie op dit thema. Hoewel de grootte, de kapvorm, de plaats van de ingang of het aantal dakkapellen per gebouw sterk kunnen verschillen, blijven zowel de grondvorm als de oppervlakkige uiterlijke verschijning dezelfde. Vrijwel alle langwerpige legeringsgebouwen hebben intern een centrale gang die over de lengte as van elk gebouw loopt. Zowel de utilitaire gebouwen, zoals onder andere de opslagvoorzieningen en de voormalige kegelbaan, als de hoofdgebouwen 11 en 45 wijken hiervan door een compleet andere verschijningsvorm of door een extreme grootte enigszins af. De gebouwen 11 en 45 kunnen evenwel gezien worden als een samenvoeging van twee of meer gebouwen van dit grondtype waaraan nog enkele decoratieve en representatieve elementen zoals vensteromlijstingen en een hoektorentje zijn toegevoegd.

Als na de oorlog het complex als geheel in handen van Defensie komt, worden er in de daaropvolgende decennia gebouwen geschikt gemaakt voor permanente bewoning. Dakkapellen worden gerenoveerd, een aantal vensters wordt vergroot en sommige van de legeringsgebouwen worden in twee of meer delen gesplitst en voorzien van een intern ketelhok. Ook worden er enkele nieuwe gebouwen op het terrein bijgebouwd. Als eind 1993 in het complex een asielzoekerscentrum gevestigd wordt, ondergaat een aantal gebouwen renovaties. Het betreft hier vooral dakkapellen, ramen en sanitaire en elektrische voorzieningen. In veel gebouwen wordt in de na-oorlogse periode met name de zolderverdieping voor gebruik en bewoning geschikt gemaakt. Dit gebeurt overigens zonder dat er intern werkelijk structurele wijzigingen plaatsvinden.

Architectonisch gezien is de bebouwing aan de noordwestelijke zijde van het complex het best bewaard gebleven. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat er in dat gedeelte van het complex pas sporadisch gerenoveerd is.

Waardering.

Het complex Prinsenbosch heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van een landschappelijke en bestuurlijke ontwikkeling. Het complex heeft architectuurhistorisch belang vanwege de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur. Het complex Prinsenbosch heeft ensemblewaarden vanwege de bijzondere betekenis van de situering, verbonden met de ontwikkeling en uitbreiding van de vliegbasis Gilze- Rijen; tevens heeft het ensemblewaarden vanwege de wijze van inrichting en voorzieningen. Het complex is van belang wegens de typologische en functionele zeldzaamheid.

Vliegbasis Gilze-Rijen

De kompascompenseerschijf op vliegbasis Gilze-Rijen is aangewezen als beschermd rijksmonument. Dat heeft de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan burgemeester en wethouders laten weten. De unieke schijf is een overblijfsel van de Duitsers, die in de Tweede Wereldoorlog vliegbasis Gilze-Rijen uitbreidden en versterkten. In die periode ontwikkelden ze ook de kompascompenseerschijf. Het apparaat is ingebouwd in de grond en vormt een cirkel waarop vliegtuigen werden geplaatst om het kompas in de cockpit opnieuw in te stellen. Dat gebeurde met name met Duitse bommenwerpers die naar Engeland vlogen. 11-2-2010